

УДК 94(477) «1914-1918»:314.15 DOI: 10.26661/swfh-2018-50-039

Мігрантський шлях польського населення українськими землями (1914-1918 рр.)

О. М. Білобровець

*Житомирський державний університет ім. І. Франка,
bilobrovets@gmail.com*

Ключові слова:

польські біженці, мігрантський шлях, Перша світова війна.

В статті показано процес проходження українськими землями польських біженців в роки Першої світової війни. З'ясовано склад біженців, напрямки їх руху і місця розселення. Польські громадські організації у великих містах і містечках опікувалися біженцями, розподіляли державну допомогу, займалися збором добродійних коштів, організацією харчування, житла, пошуком роботи. Повернення біженців на батьківщину було розтягнутим у часі, проходило у важких умовах при відсутності достатньої матеріальної і організаційної підтримки влади.

Migrant way of Polish population through Ukrainian lands (1914-1918)

O. Bilobrovets

Zhytomyr Ivan Franko State University

Key words:

Polish refugees, migrant way, First World War.

The flow of refugees from the Kingdom of Poland and Galicia passed through the Ukrainian lands, where a significant part of them settled. Since October 1914 their number increased and reached the maximum in the summer of 1915 after the retreat of the Russian army from Galicia and the loss of Warsaw. The majority of settlers were peasants and workers, who were recruited in the border areas in the south-eastern regions of Ukraine for work in factories and mines. The smallest part of the refugees came from the intelligentsia, which faced the problem of placement and demanded external support. A significant number of Polish refugees stayed in places where the Polish population or the big cities, in particular, Kiev, Odesa, Kharkiv, Ekaterinoslav, Zhytomyr prevailed, where it was easier to find a job and in which life was similar to the usual one. Polish civic organizations in large cities and towns have been caring for refugees. They distributed state aid, collected charitable contributions, organized food, helped to find work, arranged shelters. The largest of them - the department of the Petrograd Polish Society for the Victims of War and the Central Public Committee were represented in all major Ukrainian cities and towns. State aid to refugees has been decreasing over the years, and therefore the support of the local Polish community was important. The return of refugees to their homeland was stretched over time. It took place under difficult conditions in the absence of sufficient material and organizational support of the authorities.

Перша світова війна зумовила переміщення великих груп населення, викликаних воєнними діями і руйнуванням життєвого простору. Українські землі були прикордонними з воєнним фронтом і ними пройшли великі маси польських переселенців з Королівства Польського і Галичини. Проблеми, які виникали з біженцями в різні історичні періоди мають багато спільного і особливого водночас. Їх дослідження дозволяють враховувати досвід минулого на сучасному етапі.

Питання біженців вивчалися українськими, російськими, польськими істориками. Комплексно цю проблему розглянула Л. Жванко [1]. Дослідженню польських біженців присвятили свої роботи М. Коженювський, М. Мондзік [2], Т. Лихачова [3] та ін. В загальному контексті проблем біженства і польського населення зокрема, доцільним є дослідження цілої низки питань, пов'язаних із польськими біженцями в українських землях. Дана стаття ставить своїм завданням з'ясувати

склад польських біженців, шлях і місця їх розселення в українських землях, процес організації надання допомоги та повернення на батьківщину.

З початком воєнних дій у прифронтових областях українських земель восени 1914 р. з'явилися перші біженці. У жовтні в Житомирі, як писала місцева преса, серед біженців, які були колись заможними людьми, панували нужда і злидні, так як їх майно було знищене, а вони тікали в одному одязі. Польська громада почала збір добровільних пожертв для своїх земляків [4, с. 3].

Після поразки російських військ у Галичині і втрати Варшави влітку 1915 р., потік біженців значно збільшився. До них належали ті, хто втратив своє житло і маєтність, примусово евакуйовані та військовополонені. У соціальному відношенні більшість з них складали селяни і робітники. У червні на обліку Комітету з надання допомоги біженцям перебувало 59 осіб. Більшість з них була працевлаштована на роботи з будівництва залізниці та в інші місця. Інтелігенція, що складала меншість була влаштована в притулки в церковно-приходських школах і одержувала безкоштовні обіди [5, с. 3].

У вересні 1915 р. у Житомирі, під опікою Комітету допомоги польським біженцям знаходилося близько 450 осіб поляків. Більшість з них перебувала у відкритих пунктах харчування, а інші, дякуючи зусиллям комітету були влаштовані в урядові і громадські заклади м. Житомира. На засіданні Комітету було вирішено почати збір і виготовлення теплого одягу для прибуваючих біженців-поляків [6, с. 3].

Кількість переміщених осіб збільшувалась через примусову евакуацію західних губерній Волині. Так, із Рівного виїхало 40 тис. жителів, не враховуючи службовців урядових і громадських інституцій. Разом з ними рухались вантажні вагони з майном евакуйованих. Загальний потік залізниці був перевантажений, що створювало труднощі у пересуванні біженців. Основним напрямком руху переселенців із станції Житомир був південно-східний. Більшість з них спрямовувалися до Маріуполя, Херсона, Курська, Саратов, Смоленська, Харкова [7, с. 3]. Особливий уповноважений з облаштування біженців південно-західного фронту від Волинської губернії скеровував біженців в Катеринослав [8, с. 3].

Селяни і робітників працевлаштовували на заводи і фабрики в східні регіони України через представників-рекрутів у прифронтових районах. Волинський губернатор циркулярно пропонував підвідомчим йому особам та інституціям надавати сприяння відрядженому до міністерства торгівлі і

промисловості гірничому інженеру Г. Добровольському для влаштування біженців і направлення працездатних людей на промислові підприємства Донецького басейну [9, с. 3].

З початку війни і появою перших польських біженців допомогу їм надавали польські громади по шляху їх проходження, особливо у великих містах. Коли ж кількість біженців стала значною і російський уряд видав закон від 30.08.1915 р. про державну допомогу біженцям, було об'єднано зусилля держави і різних громадських організацій, в тому числі національних. Координація усіх організацій та інституцій здійснювалась у рамках Особливої наради з облаштування біженців [10, с. 158].

У серпні 1914 р. польська колонія у Петрограді створила організацію, яка отримала назву Польське товариство допомоги жертвам війни (Polskie Towarzystwo Pomocy ofiarom wojny) (ПТДЖВ). По всій території Російської імперії, в тому числі і в українських землях з'явилися відділення цього товариства. Ще однією численною організацією з розгалуженою мережею відділень, яка опікувалась польськими біженцями, був Центральний громадянський комітет (Centralny Komitet Obywatelski) (ЦГК). Він був заснований у вересні 1914 р. у Варшаві, а з червня 1915 р. виникла під такою ж назвою організація, яка вирішувала питання польських біженців у Російській імперії [11, с. 114].

Активну діяльність у напрямку всебічної допомоги біженцям розгорнули відділення цих товариств у великих українських містах і провінції. На початку березня 1915 р. відділення ПТДЖВ у Києві провело загальне зібрання, на якому було підведено підсумки діяльності товариства. Загальний звіт про діяльність усіх 10 секцій зробив заступник голови Товариства Й. Бартошевич. За цей час секція невідкладної допомоги видала 20 тис. обідів, виділила 1000 особам грошову допомогу, було влаштовано 8 тис. осіб на робочі місця. До Королівства Польського відправлено 400 пудів одягу і білизни і стільки ж видано на місці. У розпорядженні секції забезпечення житлом було 7 вільних приміщень, надано притулок для 800 осіб. Також було проведено 1 тис. консультацій, порад, роз'яснень і листів біженцям з різних питань. Сільськогосподарська секція отримала 60 тис. пудів збіжжя й інших продуктів. Київське товариство координувало діяльність провінційних відділень ПТДЖВ. За перший рік на рахунок Товариства надійшло 69288 руб. 93 коп. У своєму виступі член Наглядової ради М. Вільчинський відзначив, що діяльність Товариства є плідною, і

проведена робота заслуговує на схвалення, що й було затверджено зібранням [12, s. 1].

Київське ПТДЖВ координувало бл. 50 відділів по Україні. У зверненні Товариства до всього польського населення зазначалось, що «Русь не залишилась осторонь у страшну хвилю нещастя Королівства Польського і Галичини». Тому Київське ПТДЖВ поставило завдання передбачити нові хвилі нещасних втікачів, до всього приготуватися і пам'ятати, що не можна втомлюватися допомагати. «Допомога повинна стати постійною, систематичною і ще більш видатною, а значить і добродійність нашого суспільства на Русі повинна не зменшуватись» [13, s. 1].

Одним з головних завдань діяльності польської колонії в Одесі на початку війни стало утворення організації, що займалася б допомогою пораненим і жертвам війни. Вирішено було організувати відділ Петроградського ПТДЖВ. Поки група поляків-адвокатів в Одесі готувала подання на реєстрацію, розпочалась широка робота серед польського населення по збору пожертв і речей для населення польських земель. Очолював цю діяльність проф. Ч. Хенціцький. За короткий час було вислано до Варшави 700 пудів одягу, зібрано 60 тис. руб., з яких 57 тис. руб. було переказано в ЦГК у Варшаві, а решта пішла на місцеві потреби, які виникли під час напливу бездомних і збіднілих з Королівства Польського і Галичини. Одночасно в приміщенні Товариства добродійності було відкрито тимчасовий притулок для бездомних.

Коли було затверджено Одеський відділ Петроградського ПТДЖВ, його керівником став проф. Б. Гриневецький, заступником К. Пржибильський, скарбником С. Позовський. Для того, щоб забезпечити матеріальну підтримку діяльності Товариства було вирішено ввести добровільне самооподаткування членів одеської колонії. Тому щомісячно Комітет розпоряджався сумою у 600 руб. Проте, цього було недостатньо, так як за наданням допомоги у середині 1915 р. звернулося 4,5 тис. осіб. Пошуком житла для бездомних зайнялася секція під керівництвом К. Рутковського. Ними було взято у найм 9 будинків у різних частинах міста (два з них призначено для інтелігенції) для тих, хто з різних причин не міг розташовуватися у притулках. Послугами секції скористалися 2,5 тис. осіб.

Для задоволення матеріальних потреб Комітет спільно з Товариством добродійності провів лотарею, з якої було одержано 30 тис. руб. доходу. Тут була організована безплатна їдальня на 200 осіб і бюро з посередництва праці. Одеський

відділ ПТДЖВ налагодив тісні зв'язки з іншими товариствами, його представники були на з'їзді у Києві та Москві [14, s. 5].

У червні 1915 р. у Житомирі було відкрито відділення ПТДЖВ. Головою правління обрано громадського діяча С. Саліса, його заступником – М. Лібровича, членами – кс. І. Дубовського, кс. Шумана, В. Бржостовського, А. Лашинського та ін., утворено декілька секцій. Під опікою товариства перебувало 700 осіб. Зокрема, секція невідкладної допомоги до жовтня 1916 р. виділила грошову допомогу для 2 тис. осіб. Дешева їдальня товариства щоденно відпускала більш, ніж 150 обідів. Особлива увага приділялась дитячим притулкам, в яких перебувало близько 100 дітей, та займалась пошуком роботи для біженців. Крім того при товаристві діяли секції медичної та юридичної допомоги. Кошти житомирського відділу склалися із членських внесків (230 членів, річний внесок – 6 руб.), приватних пожертв, доходів від влаштованих «базарів», лотарей і ін. заходів. Значна частина витрат покривалась центральним петроградським правлінням – 60 тис. руб. (50 %), 6 тис. руб. надійшли від Комітету надання допомоги постраждалим у війні Великої княжни Тетяни Миколаївни [15, с. 5].

Відділення Центрального громадянського комітету Королівства Польського були розміщені у більшості міст, де було велике скупчення польських біженців. У березні 1915 р. було затверджено проект внутрішньої реорганізації ЦГК. Було створено 7 відділів: загальний, фінансовий, місцевих комітетів, добродійності, праці і громадських робіт та громадського здоров'я. [16, s. 1].

На кінець грудня 1915 р. кількість біженців в Російській імперії досягла 2706309 осіб, більшість з яких перебувала у Катеринославській, Московській і прифронтових губерніях [17, с. 4]. В середині березня 1916 р. у Волинській губернії серед 150 тис. біженців 3 тис. були поляки і 1 тис. євреїв [18, с. 3].

У січні 1916 р. у Петрограді відбулось засідання Особливої комісії з облаштування біженців під керівництвом заступника міністра внутрішніх справ М. Плеве, яка прийняла рішення про об'єднання у губерніях діяльності усіх громадських і національних організацій з опіки над біженцями шляхом утворення губернських нарад з представників усіх організацій [19, с. 4]. У січні 1916 р. на засіданні Волинської губернської комісії з влаштування біженців під керівництвом П. Скаржинського було затверджено розподіл допомоги біженцям між організаціями. Національні товариства відповідали за забезпечення одягом,

взуттям, пошук праці, питання освіти і організацію дитячих притулків. [20, с. 3].

Однак, у середині 1916 р. урядовим рішенням розміри державної допомоги біженцям зменшились. Вважалось, що гострота ситуації з біженцями знята, так як значна її частина забезпечила власний побут своєю працею і тому продовольчий пайок зменшено на 10 % у селах, і на 15 % – у містах. Значна кількість біженців дійсно знайшла роботу. Як показує статистика Київського ПТДЖВ, середньомісячна влаштованість на роботу склала 456 осіб. Разом з тим, Товариство відзначало, що крім сотень працюючих були тисячі нездатних до праці інвалідів, жінок і дітей, які вимагали окремої допомоги. Від імені Київського ПТДЖВ С. Єзерський закликав поляків у такий важкий час вважати своїм невід'ємним обов'язком честі і національного сумління надавати допомогу жертвам війни. Такий обов'язок він покладав і на київський Комітет, який мав «все продумати, все заощадити з тим, щоб допомогти вижити нашим братам». Він пропонував також систему поголовного добровільного оподаткування польського населення на користь постраждалих у війні поляків. За Київською окружною радою, яка займалась опікою біженців у п'яти губерніях: Київській, Волинській, Подільській, Чернігівській і Полтавській, дозволялось залишати на місцеві потреби половину зібраних сум. Решта сум ішла на допомогу вигнанцям вглиб Росії [21, с. 1].

Після лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд продовжив державні виплати біженцям, діяли також губернські наради з улаштування біженців. Наприкінці вересня 1917 р. у Житомирі губернська нарада одноголосно висловила за збільшення пайків, що видавались біженцям. Одержані з Петрограда 150 тис. руб. на потреби біженців були розподілені наступним чином: ЦГК – 113 тис. руб., товариству для надання допомоги євреям-біженцям – 33 тис. руб., і волинському земському відділу допомоги постраждалим від війни (колишньому Тетянинському комітету) – 10 тис. руб. [22, с. 3].

З жовтня 1918 р. Тимчасовий уряд припинив видачу коштів для біженців на території України. Наступні політичні події і зміна влади в Росії і в Україні створили важку ситуацію для біженців. Навесні 1918 р. на засіданні Ради Народних Міністрів було розглянуто і затверджено подання департаменту з біженських справ щодо виділення коштів для біженців. Кошториси громадських організацій склали суму більше 32 тис. руб., губернські наради зменшили її до 24 тис. руб., остаточна сума департаменту через скрутну

фінансову ситуацію виявилась 14380439 руб. Це була сума, що мала покривати борг громадських організацій з надання допомоги біженцям, зроблений ними за останню чверть 1917 р. Видача цих коштів була нагальною, оскільки купці і орендатори відмовлялися від надання послуг, що викликало голод серед біженців [23, арк. 22].

Про складну ситуацію серед біженців повідомляв Волинський губернський комісар С. Куриленко під час відвідування міністерства Української народної республіки. Він зазначив також, що біженці не можуть повернутися на свої старі місця, тому що кордони залишалися закритими [24, с. 1].

З кінця весни 1918 р. розпочалось реєвація біженців. Цей процес розтягнувся до кінця року і був надзвичайно тяжким. Поверненням переселенців на батьківщину займалися комітети допомоги біженцям місцевих і центральних органів влади в Україні і Польський комітет зі справ біженців. Так, у Вовчанському повіті Харківської губернії у 1917 р. проживало 17 тис. біженців, з них 74 %, близько 12,5 тис., були діти віком до 14 років. З 20.06.1918 р. біженцям було повідомлено, що продовольчі і квартирні кошти для них відмінено. З кожним днем їх становище ставало катастрофічним через неможливість плати за житло, відсутність їжі, і поширення в таких умовах хвороб, зокрема тифу і холери. Місцевими органами влади було складено списки біженців і надано в німецьку комендатуру, яка повинна була виділити вагони для відправки біженців. Вагони надавались в недостатній кількості [25, арк. 32].

Для організації повернення з України польських біженців у багатьох місцях виникали етапи і табори. Спільними зусиллями німецького і українського військового командування був утворений табір для перебування польських біженців у Святошині. Опіку над ними взяв Центральний польський комітет у справах біженців. Однак, фінансування його утримання було нерегулярним, що зробило великі борги і поставило питання про його закриття [25, арк. 48].

У листопаді 1918 р. міністр шляхів звернувся до Повноважного посла Польської держави з проханням вжити всіх залежних від нього негайних заходів для польських біженців з метою їх повернення на батьківщину. Він наголошував, що на залізницях Української держави зібралась велика кількість польських біженців, особливо на станціях: Шепетівка, Луцьк, Здолбуново, Ківерці, Голоби, Київ, а також у концентраційних таборах. Близько 700 вагонів зайнято для них під житло і близько 3 тис. біженців знаходилося у концентраційних

таборах у Голобах і Рівному. Це становище заважало енергійному руху залізниці через брак вагонів, створювало небезпеку поширення різних хвороб і епідемій внаслідок відсутності теплового одягу, нормальних умов проживання і харчування [25, арк. 54].

Таким чином, потік біженців з Королівства Польського і Галичини проходив українськими землями, де значна їх частина осідала, і йшов далі вглиб Росії. Починаючи з жовтня 1914 р. їх кількість збільшувалася і досягла максимуму влітку 1915 р. після відступу російської армії з Галичини і втрати Варшави. Більшість переселенців складали селяни і робітники, яких в прикордонних областях рекрутували в південно-східні райони України для робіт на фабриках, заводах, шахтах. Меншу частину складала інтелігенція, яка зіштовхнулася з проблемою влаштування на роботу і вимагала зовнішньої підтримки. Зна-

чна кількість польських біженців зупинялася у місцях, де переважало польське населення або у великих містах, зокрема Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі, Житомирі, де можна було легше знайти роботу і в яких життя було подібним до звичного.

Опіку над польськими біженцями здійснювали громадські організації, які розподіляли державну допомогу, займалися збором добровільних внесків, організацією житла, притулків, харчування, збором одягу та ін. послугами. Найбільші з них – відділення Петроградського польського товариства допомоги жертвам війни і Центрального громадського комітету були представлені у всіх великих українських містах і містечках. Складним було повернення біженців на батьківщину через відсутність належної організації, матеріального забезпечення, узгодження питань на місцевому і міждержавному рівнях.

Джерела та література

1. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914-1918 рр.) / Наук. ред. О. О. Нестуля. Х. : ХНАМГ, 2009. 360 с.
2. Korzeniowski M. Mądzik M. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007. 238 s.
3. Лихачова Т. Польські організації допомоги жертвам війни в системі державної та суспільної опіки над біженцями на Сході (1914 – 1921 рр.) Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku. Praca zbiorowa pod redakcją H. Strońskiego i G. Seroczyńskiego. Olsztyn – Charków, 2010. – S. 33–51.
4. Беженцы. Жизнь Волыни. Житомир, 1914. № 271. С. 3.
5. Комитет по оказанию помощи беженцам из Галиции. Жизнь Волыни. Житомир, 1915. № 171. С. 3.
6. В польском комитете. Жизнь Волыни. Житомир, 1915. № 250. С. 3.
7. Поток беженцев. Жизнь Волыни. Житомир, 1915. № 219. С. 3.
8. Прибытие и направление беженцев. Жизнь Волыни. Житомир, 1915. № 239. С. 3.
9. Местная жизнь. Жизнь Волыни. Житомир, 1915. № 220. С. 3.
10. Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К., 2002. Вип. IV. С. 155–182.
11. Mądzik M. Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny w latach I wojny światowej. Ucrainica Polonia. Київ-Житомир: Видавничий центр КНЛУ, 2004. S. 112-120.
12. Z Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny. Dziennik Kijowski. 1915. Nr. 62. S. 1.
13. Konieczność. Dziennik Kijowski. 1915. Nr. 118. S. 1.
14. Komitet Polski w Odesie. Tygodnik Odeski. 1915. Nr. 1. S. 5.
15. Помощь поляков землякам. Жизнь Волыни. Житомир, 1916. № 273. С. 5.
16. Reorganizacja SKO. Dziennik Kijowski. 1915. Nr. 64. S. 1.
17. Число беженцев. Жизнь Волыни. Житомир, 1916. № 56. С. 4.
18. Беженцы на Волыни. Жизнь Волыни. Житомир, 1916. № 83. С. 3.
19. Комиссия по устройству беженцев. Жизнь Волыни. Житомир, 1916. № 17. С. 4.
20. Совещание по устройству беженцев. Жизнь Волыни. Житомир, 1916. № 18. С. 3.
21. S. Jezierski. W trudnej chwili. Dziennik Kijowski. 1916. Nr. 215. S. 1.
22. Совещание о беженцах. Трудовая Волынь. Житомир, 1917. № 239. С. 3.
23. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3766. О.1 Спр. 49. 124 арк.
24. О беженцах. Волынь. Житомир, 1918. № 80. С.1
25. ЦДАВО України. Ф. 3766. О.1 Спр. 192. 80 арк.